

MIGRANTEN EN CRIMINALITEIT

Kanttekeningen bij de rapporten van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid

Vreemdelingen in het algemeen en etnische minderheden als Turken en Marokkanen in het bijzonder worden in België de laatste tien jaar in sterke mate verantwoordelijk gesteld voor de stijging van de criminaliteit en de verhoogde angst- en onveiligheidsgevoelens bij de bevolking.

Niet alleen extreem-rechtse partijen en groepen, maar ook meer traditionele politieke partijen spelen hier om electorale redenen handig op in, met als doel een recht-en-orde politiek te kunnen doorvoeren. Ook de nieuwsberichtgeving over etnische minderheden vindt vooral vanuit een negatieve context plaats. Nieuws blijken ze te vormen voor zover ze problemen opleveren. De associatie van migranten met last en moeilijkheden wordt er door in de hand gewerkt. De berichtgeving over criminaliteit in het bijzonder kan tot een dergelijke associatie bijdragen.

Onder de begeesterende leiding van een naar Belgische maatstaven politiek moedige Koninklijk Commissaris, mevrouw Paula D'HONDT, heeft het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid sinds 1989 twee lijvige rapporten en twee cahiers uitgegeven. Hierin wordt de complexiteit van het Belgische migrantenvraagstuk beschreven en geanalyseerd. Beleidsvoorstellen die de vastgestelde problemen aan de basis aanpakken en integratie bevorderen worden geformuleerd. Bovendien wordt de realisatie van deze voorstellen opgevolgd en gerapporteerd.

In deze bijdrage worden de probleemanalyse en beleidsvoorstellen inzake onveiligheid, criminaliteit en het politieel en justitieel optreden hiertegen in de rapporten van naderbij bekeken en becommentarieerd. We beperken ons hierbij tot hetgeen wordt geschreven over migranten die regelmatig in België verblijven. De meer specifieke situatie van zigeuners, woonwagenbewoners, clandestiene immigranten en politieke vluchtelingen wordt hier buiten beschouwing gelaten.

Migranten en de toename van onveiligheid en criminaliteit

Het eerste lijvige rapport van november 1989, *Integratie(beleid): een werk van lange adem*, bevat geen uitgewerkte analyse van de onveiligheid en de criminaliteit, met uitzondering van de vaststelling (deel III, 87-88), uit de cijfers over de Turkse gedetineerden in de Belgische gevangenissen voor de periode 01/01/1986 tot 15/09/1989, dat de criminaliteit binnen de Turkse gemeenschap in België normale verhoudingen aanneemt en vooral bij jongeren wordt aangetroffen. Verder wordt in deze korte passage op basis van niet nader genoemde inlichtingen en gegevens vermeld dat de drugs ook meer en meer in de Turkse gemeenschap van België be-

ginnen binnen te dringen en daar vooral de jongeren treffen. Dit ondanks het feit dat de Turkse gemeenschap traditiegetrouw immuun is tegen deze kwaal.

In het derde deel van het gedetailleerde en beter gedocumenteerde rapport van mei 1990, *Voor een harmonische samenleving*, komt in het tweede hoofdstuk 'determinanten en effecten van de beeldvorming en houdingen van Belgen tegenover migranten' de onveiligheidsproblematiek aan de orde. Het tiende hoofdstuk is integraal gewijd aan delinquentie en vreemdelingen. Ook in de hoofdstukken over de jeugd en over het gemeentelijk migrantenbeleid vinden we passages terug over de onveiligheid, de migrantencriminaliteit, de bijzondere jeugdzorg en de gerechtelijke jeugdbescherming.

In opdracht van de Minister en de Staatssecretaris voor Wetenschapsbeleid werd recentelijk onder de leiding van prof. Jaak BILLIET (departement Sociologie K.U. Leuven) een onderzoek uitgevoerd naar de 'determinanten en effecten van de beeldvorming en houdingen van de Belgen tegenover migranten'. In de tekst die ten behoeve van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenebeleid de voorlopige besluiten van het onderzoek weergeeft, wordt een zeer ruime verspreiding vastgesteld van negatieve opvattingen, beelden, gevoelens en houdingen van de Belgen tegenover vreemdelingen (Rapport mei 1990, deel III, 673-690). Deze negatieve gevoelens zouden volgens de onderzoekers veelal te maken hebben met concrete ervaringen, met de vrees voor het onbekende, met hardnekkig levende misverstanden en vooroordelen en met een onverantwoorde uitbuiting van het groepsegoïsme van mensen die een ernstig maatschappelijk tekort ervaren.

Deze negatieve gevoelens gaan bij een aanzienlijk deel van de Brusselaars (48%) en de inwoners van Borgerhout en Genk (38%) samen met negatieve ervaringen in het verleden. Zulke onaangename ervaringen zijn minder verspreid in Wallonië en Vlaanderen (rond 26%). In volgorde van belangrijkheid hebben deze ervaringen te maken met ernstige en lichte bedreigingen van de persoon (aanranding, diefstal, geweld), met opdringerigheid, arrogantie en onbeleefdheid (in winkels, openbaar vervoer en op straat) en soms ook met beschadigingen van goederen (schade aan geparkeerde auto's, woning, enz.). Het gevoel van onveiligheid wordt volgens de auteurs door deze negatieve ervaringen gevoed.

Belgen, die in het kader van dit onderzoek werden ondervraagd, melden ook wel positieve ervaringen met vreemdelingen, maar terwijl deze positieve ervaringen zeer geïndividualiseerd worden, worden negatieve ervaringen toegeschreven aan de brede etnische groep.

De resultaten van dit onderzoek bevestigen dat een belangrijk deel van de Belgische bevolking de vreemdelingen in het algemeen en de regelmatig in België verblijvende migranten in het bijzonder associëren met criminaliteit en onveiligheid.

Ook in het hoofdstuk over het gemeentelijk migrantenebeleid (deel III, 570-574) wordt het vermeende oorzakelijke verband tussen criminaliteit, vooral deze gepleegd door migranten, en onveiligheidsgevoelens niet geïndividualiseerd.

In de rapporten van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenebeleid zoeken we tevergeefs naar een diepgaande analyse van de bezorgdheids- en angstgevoelens voor criminaliteit (een essentieel onderscheid dat overigens nergens in de rapporten wordt gemaakt).

Bovendien getuigen de opstellers van de rapporten van enig ethocentrisme door enkel Belgen, en geen migranten te peilen naar hun onveiligheidsgevoelens

ingevolge criminaliteit. Een recente bevraging van Turkse bewoners uit twee Gentse buurten toont immers aan dat ook een deel van de geënquêteerde Turken sterk bezorgd is over de onveiligheid en de criminaliteit en met angst voor slachtofferschap van criminaliteit leeft (Hebberecht, 1991).

Zowel criminaliteit als onveiligheidsgevoelens zijn effecten van dieperliggende economische en sociale veranderingsprocessen die de fysische en sociale kwetsbaarheid van bepaalde sociale groepen vergroten. De criminaliteit heeft vooral op deze groepen een belangrijke impact, omdat deze het zichtbare symbool vormt van de sociale ontwrichting in onze samenleving.

Het tiende hoofdstuk van het rapport van mei 1990, 'Voor een harmonische samenleving' handelt over delinquentie en vreemdelingen. De vraag of etnische minderheden meer en andersoortige misdrijven plegen dan de autochtone Belgische bevolking, wordt beantwoord met de vaststelling dat uit de statistieken – voor zover die bestaan en beschikbaar zijn – geen precieze en betrouwbare gegevens af te leiden zijn over de delinquentie bij vreemdelingen. Bovendien, zo wordt verder vastgesteld, is de registratie van misdrijven onderworpen aan vertekeningen, soms discriminerende factoren, die het gevolg zijn van sociale, politieke, administratieve en gerechtelijke reacties.

Terecht wordt hier gewezen op een aantal factoren waarmee rekening moet gehouden worden bij de interpretatie van criminaliteitsstatistieken. De verwarde en onsamenvattende wijze waarop deze factoren in dit rapport worden uiteengezet, draagt evenwel niet bij tot een groter inzicht in de methodologische meetproblemen van migrantencriminaliteit. Deze kritiek geldt evenwel niet voor de duidelijke interpretatie van de cijfergegevens met betrekking tot de jeugdbescherming, geformuleerd door prof. VERHELLEN, prof. WALGRAVE en hun medewerkers, in het vierde hoofdstuk over de jeugd (deel III, 395-398).

Zelfs bij gebrek aan betrouwbare statistische criminaliteitsgegevens kan het sterk levende (voor)oordeel bij de bevolking, politici, politie en in de media, dat migranten meer criminaliteit plegen dan de Belgische autochtone bevolking, als onjuist bestempeld worden. Voor een hele reeks misdrijven uit het strafwetboek en de bijzondere strafwetten kennen de migranten een sterke ondervetgenwoordiging. Hoeveel Turken en Marokkanen zijn betrokken bij de misdaden van de 'Bende van Nijvel' en van de 'C.C.C.'? Hoeveel leden van etnische minderheden plegen fiscale fraude en financiële, economische en milieucriminaliteit? Ook het aandeel van migranten in de georganiseerde misdaad is (nog steeds) beperkt.

In (groot)stedelijke gebieden wijzen politieke registraties van diefstallen en geweldmisdrijven op een oververtegenwoordiging van migrantenjongeren uit de tweede en derde generatie. Wanneer men bij de interpretatie van deze criminaliteitscijfers rekening houdt met de leeftijdsopbouw van migrante populaties, hun sociaal-economische positie en het criminaliteitsniveau van de buurten waar migranten gevestigd zijn, dan verkleinen deze criminaliteitsverschillen tussen de allochtonen en de Belgische bevolking.

Toch stelde JUNGER (1990) op basis van geregistreerde politiegegevens vast dat allochtone jongens vaker voor een misdrijf met de politie in aanraking komen dan Nederlandse jongens, die in dezelfde buurten wonen en in sociaal-economisch opzicht relatief vergelijkbaar zijn. Bij Marokkaanse jongens is deze oververtegenwoordiging groter dan bij Turkse en Surinaamse jongens. In het alge-

meen onderscheiden jongens uit de verschillende etnische groepen zich niet wat betreft de frequentie en de aard van de misdrijven.

Vanuit de vaststelling dat bij een aanzienlijk deel van de Belgische bevolking vooroordelen ten aanzien van migranten sterk aanwezig zijn, kan men echter aannemen dat bij slachtoffers en getuigen van vermogens- en gewelddelicten, gepleegd door (vermeende) vreemdelingen, een grotere bereidheid bestaat om deze misdrijven aan te geven en bij de politie een grotere bereidheid tot registratie van deze misdrijven.

Bij gebrek aan empirische onderzoeksresultaten dienen deze beweringen echter met de nodige voorzichtigheid geponoerd te worden.

Bovendien is de kans dat migranten het onderwerp van politieke opsporingsactiviteiten zijn, verhoudingsgewijs veel groter dan voor autochtonen. De reden hiervoor moet niet in de eerste plaats gezocht worden in de raciale vooroordelen bij de politie, maar in het feit dat migranten vaak tot de lagere sociaal-economische, kansarme groepen behoren, waarbinnen – voor zover er sprake is van crimineel gedrag – de vermogenscriminaliteit de boventoon voert. Het betreft hier criminaliteit die qua ernst de moeite waard is om op te sporen en waarbij verhoudingsgewijs de minste tijd moet in geïnvesteerd worden.

In het hoofdstuk over delinquentie en vreemdelingen worden verder de oorzaken en kenmerken aangegeven van de door migranten van de tweede generatie gepleegde delinquentie. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen niet-specifieke oorzaken, endogene factoren en discriminaties die eventueel tot crimineel gedrag kunnen leiden.

Met betrekking tot de niet-specifieke oorzaken wordt verwezen naar de voortdurend veranderende socio-economische omgeving waarin het socialiseringsproces van jongeren zich afspeelt. De context waarin dit socialiseringsproces zich voltrekt, wordt gekenmerkt door de verzwakking van de vroegere groepssolidariteit (partijen, vakverenigingen, diverse bewegingen), door een steeds moeilijker en meer voorwaardelijke toegang tot de arbeidsmarkt en door het ontstaan van nieuwe onzekerheden.

Naast deze socialiseringsproblemen, die ook door jonge Belgen worden ervaren, wordt ook gewezen op de sterkere identiteitscrisis van jonge migranten, die als endogene factor kan leiden tot het plegen van delinquentie. Sterke generatieconflicten in het gezin, de confrontatie met tegenstrijdige culturele keuzes, de afwezigheid van bevredigende rolmodellen waarmee men zich kan identificeren, problemen op school en de 'automatische' beroepskeuzes belemmeren de vorming van een versterkende en veilige identiteit.

Merkwaardig genoeg wordt dan, in navolging van MERTON, delinquentie van jonge migranten gedefinieerd als conformistische deviantie of integratie-delinquentie. Drang naar participatie, conventionele integratie in de maatschappij en conformisme aan de geldende waarden liggen aan de basis van criminele praktijken bij jonge migranten.

Ook discriminerende reacties van de publieke opinie, de media, de politie, parketmagistraten en strafrechters op delinquentie van jongeren van buitenlandse herkomst kunnen zelf aanleiding geven tot delinquentie.

Op weinig uitgewerkte wijze en zonder poging tot integratie worden in dit hoofdstuk een structurele en culturele verklaring van migrantencriminaliteit naast elkaar geplaatst. Weinig aandacht wordt geschonken aan de wijze waarop

jonge migranten op grond van hun beleving van deprivatie en discriminatie opteren voor een delinquente oplossing.

Deze analyse beklemtoint onvoldoende dat het plegen van criminaliteit doorgaans slechts een randverschijnsel is van het proces van subculturele aanpassing van migranten aan hun economisch, sociaal en politiek gemarginaliseerde positie. Bovendien worden de condities en omstandigheden, die bij een deel van de delinquente migranten leiden tot een duurzame participatie aan het criminele milieu, niet aangegeven. Evenmin worden de kwantitatieve en kwalitatieve criminaliteitsverschillen verklaard die bestaan tussen mannelijke en vrouwelijke migranten, tussen verschillende generaties en tussen etnische minderheden onderling.

Deze oppervlakkige en bovendien onvolledige criminologische analyse werd geschreven op basis van een beperkte en zeer selectieve literatuurstudie. De anonieme auteur(s?) raadpleegde(n) welgeteld negen, uitsluitend franstalige, wetenschappelijke publikaties. De inhoudelijke kwaliteit ervan staat in schril contrast tot de deskundigheid waarmee andere thema's als huisvesting, werkgelegenheid en tewerkstelling, onderwijs, jeugd... in dit rapport worden uitgewerkt.

De criminologische analyse in de rapporten van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantengedrag is niet alleen oppervlakkig en slecht uitgewerkt, maar ook onvolledig.

Het is de opstellers van deze rapporten blijkbaar ontgaan dat de migrantenpopulatie ook in sterke mate slachtoffer is van criminaliteit en niet alleen van racisme en vreemdelingenhaat. Dit laatste probleem komt in de rapporten wel uitgebreid aan de orde. Bovendien zijn migranten als slachtoffer om diverse redenen weinig bereid aangifte te doen. Uit de hierboven reeds aangehaalde bevraging van de Turkse migranten in twee Gentse buurten blijkt dat voor de in 1989 opgelopen victimisaties slechts één op vier slachtoffers aangifte heeft gedaan (HEBBERECHT, 1991).

Ook de verstoorde relatie tussen migranten en de politiediensten in (groot-)stedelijke gebieden wordt nergens afdoende geanalyseerd.

De mogelijke selectiviteit in de strafrechtspleging ten aanzien van migranten wordt merkwaardig genoeg enkel besproken als een etiologische factor die bij migranten aanleiding kan geven tot het plegen van criminaliteit. Zelfs op basis van Belgische publikaties en cijfergegevens had men kunnen aangeven hoe het Belgische strafrechtssysteem nauwelijks op de migrant is ingesteld.

De criminologische analyse in de rapporten van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantengedrag is zeker niet van een niveau waarmee diepgewortelde vooroordelen bij de bevolking zullen worden weggenomen. Ze vormt nog minder een basis waarop effectieve en coherente voorstellen in het kader van een migrantengedrag geformuleerd en gerealiseerd kunnen worden.

Het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantengedrag kan echter maar ten dele verantwoordelijk gesteld worden voor deze onvolledige en onuitgewerkte criminaliteitsanalyse. Het gebrek aan volledige, betrouwbare en geïntegreerde statistische gegevens over de criminaliteit, waarvan migranten dader en/of slachtoffer zijn, en over de strafrechtspleging met betrekking tot migranten, alsook de geringe wetenschappelijke belangstelling van Belgische criminologen voor de etnische minderheden in ons land, liggen mede aan de basis van de problemen die het Koninklijk Commissariaat ervaart bij het duiden van het criminaliteits- en

onveiligheidsprobleem in het kader van zijn aanpak van het globale migrantenvraagstuk.

Voorstellen van criminele politiek

Uitgewerkte en samenhangende voorstellen van criminele politiek ten aanzien van migranten vinden we (nog niet) terug in de rapporten van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenebeleid.

Ook hier is het contrast opvallend met de gedetailleerde en waardevolle beleidsvoorstellen, onder meer op het vlak van arbeid, huisvesting en onderwijs. Of gaat het Koninklijk Commissariaat er impliciet van uit dat de realisatie van zijn beleidsvoorstellen criminaliteitspreventieve effecten zal hebben? Dit zal ongetwijfeld in zekere mate het geval zijn. Toch blijft het sterk aangewezen om vanuit een diepgaande analyse van de criminaliteit door migranten gepleegd het migrantenebeleid zo gericht mogelijk af te stemmen op het voorkomen van criminaliteit.

Met betrekking tot de strijd tegen het racisme en de vreemdelingenhaat legt het Koninklijk Commissariaat terecht vooral de klemtoon op preventieve acties zoals maatregelen in het onderwijs, navorming voor het personeel van de openbare administraties en aanwerving van personen van vreemde herkomst in bepaalde diensten en in de media.

Op voorstel van het Koninklijk Commissariaat werd recentelijk het Vlaams Centrum voor Integratie van Migrantene opgericht, dat ondermeer een sensibiliseringsopdracht heeft en discriminatie zal bestrijden.

Voor wat betreft het specifieke domein van de preventie van door racisme en xenofobie ingegeven dadene vestigt het Koninklijk Commissariaat de aandacht op het bestaan van de Provinciale Commissies ter preventie van de criminaliteit. Het valt evenwel sterk te betwijfelen of die Provinciale Commissies wel de geschikte instanties zijn om op effectieve wijze dergelijke sensibiliseringscampagnes te voeren. In deze commissies zetelen namelijk vooral vertegenwoordigers van de gemeentepolitie, de rijkswacht en het parket. Door hun klachtenafhandeling blonen deze diensten het laatste decennium zelden uit bij de toepassing van de Wet van 30 juli 1981.

Voor wat betreft de repressie van door racisme en vreemdelingenhaat ingegeven dadene heeft het Koninklijk Commissariaat aan de Minister van Justitie gevraagd bij de parketten aan te dringen op een meer effectieve handhaving van de Wet van 1981. Of de Heer WATHELET dat ook werkelijk heeft gedaan, wordt niet bij de realisaties opgesomd in het rapport van het Koninklijk Commissariaat van december 1990.

Klachten inzake racisme en vreemdelingenhaat moeten ernstig genomen en zorgvuldig afgehandeld worden. Desbetreffend zou een instructie van de parketten naar de politiekorpsen wenselijk zijn. Bij zijn beslissing tot vervolging moet het parket de klachten bezien op hun normbevestigende werking. In deze aangelegenheid dient het strafrecht geen ultimum remedium te zijn, maar een gericht in te zetten remedium. De Wet van 30 juli 1981 is duidelijk aan een evaluatie toe, die breed maatschappelijk moet gevoerd worden. Het wetsvoorstel van Senator ERDMAN dat een uitbreiding van de toepassing van de wet voorziet naar discriminatie op het vlak van de huisvesting en de tewerkstelling alsook een effectieve

toepassing ervan, is een welkome aanleiding tot deze discussie. In zijn rapport van december 1990 vermeldt het Koninklijk Commissariaat dit wetsvoorstel, maar neemt hierover jammer genoeg geen standpunt in.

Met betrekking tot de justitiële afhandeling van misdrijven waarbij migranten als dader of slachtoffer betrokken zijn en met betrekking tot de uitvoering van straffen en maatregelen door migranten, beperkt het Koninklijk Commissariaat zich merkwaardig genoeg tot het voorstel van een herdefiniëring van de rol en de doelstellingen van de Commissie van Advies, die in het kader van de Wet van 15 december 1980 wordt geraadpleegd ingeval van voornemen tot uitzetting of verwijdering van delinquente vreemdelingen.

Het wegwerken van de problemen en mistoestanden in de Belgische strafrechtspleging ten aanzien van migranten vereist echter een realisatie van meer omvattende en ambitieuze beleidsvoorstellen.

Besluit

In haar inleiding op het rapport 'Voor een harmonische samenleving' schrijft mevrouw D'HONDT, Koninklijk Commissaris voor het Migrantenbeleid, dat dit voor wat de probleemstelling betreft, moet gezien worden als een afsluitend rapport. Dit is ongetwijfeld zo voor belangrijke aspecten van het migrantenvraagstuk in België.

Dit is duidelijk niet het geval voor het probleem van de criminaliteit gepleegd door vreemdelingen en migranten in het bijzonder en van de daarmee geassocieerde onveiligheid. Voor wat betreft de politieke en justitiële reactie op vreemdeling en migranten is dit nog minder het geval.

Op het vlak van de analyse van de problematiek en van de formulering en realisatie van vereiste beleidsvoorstellen dient nog een lange weg bewandeld te worden.

In afwachting van de beschikking over meer Belgisch onderzoeksmateriaal zouden een kritisch overzicht en bespreking van buitenlands onderzoek en beleid ondertussen de werkzaamheden van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid kunnen richten en ondersteunen.

Verschillende, sinds kort lopende criminologische onderzoeksactiviteiten kunnen op langere termijn een basis vormen voor de oriëntatie van een effectief beleid.

Het steunpunt 'Criminaliteit, bestuurlijke politie en strafrechtsbedeling', dat in opdracht van het Ministerie van Wetenschapsbeleid door de Dienst Criminologie van de Rijksuniversiteit Gent in samenwerking met de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie wordt uitgebouwd, zal de volgende jaren meer volledige, betrouwbare en geïntegreerde statistische gegevens ter beschikking kunnen stellen.

In opdracht van het Ministerie en het Staatssecretariaat van Wetenschapsbeleid wordt sinds kort door de K.U. Leuven en de U.C.L. een onderzoek opgezet naar de justitiële afhandeling van vreemdelingenzaken.

In opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, de Brusselse Executieve en de Franse Gemeenschap verrichten verschillende onderzoeksequipes van de R.U.G., K.U. Leuven, Synergie, U.Lg., V.U.B. en de U.L.B. beleidsgericht on-

derzoek naar de preventie van (migranten-)criminaliteit in verscheidene Belgische steden.

Het is de taak van de universitaire criminologen om naast dit beleidsgericht en -ondersteunend onderzoek ook een meer kritische fundamenteel wetenschappelijke aandacht te besteden aan de misdaad in onze multi-etnische samenleving. Aldus kunnen wij als criminologen bijdragen tot een actief en adequaat opvangen en integratiebeleid voor migranten.

Patrick HEBBERECHT
10 april 1991

Enkele bronnen

- HEBBERECHT, P., 'De relaties van migranten met de politie'. Cyclus van het Centrum voor Politiestudies over *De rol van de politie in de multi-etnische samenleving*, studiedag op 22 maart 1991, K.U. Leuven.
- JUNGER, M., *Delinquency and Ethnicity. An Investigation on Social Factors relating to Delinquency among Marocans, Turkish, Surinamse and Dutch Boys*, Deventer-Boston, Kluwer Law and Taxation Publishers, 1990.
- Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid
 - *Integratie, een werk van lange adem:*
 - deel I: bakens en eerste voorstellen
 - deel II: beleid en beleidsvisies
 - deel III: feiten en toelichting van de voorstellenBrussel, Inbel, november 1989.
 - *Voor een harmonische samenleving:*
 - deel I: eerste realisaties en nieuwe voorstellen
 - deel II: standpunten van instellingen en verenigingen
 - deel III: feiten en toelichting van de voorstellenBrussel, Inbel, mei 1990.
 - Opvolging van de voorstellen november 1989 en mei 1990.
Brussel, Inbel, december 1990.
 - *Financieel-economische aspecten van een migrantenbeleid in België*, Brussel, Inbel, december 1990.